

RUSKO PREISPITIVANJE PROŠLOSTI

Predgovor knjizi Gavriila Haritonoviča Popova Tri Staljinova rata

U zemlji bez povijesti budućnost osvaja onaj tko ispunjava
sjećanje, stvara pojmove i tumači prošlost.

M. Stürmer

Tko kontrolira prošlost, kontrolira budućnost,
a tko kontrolira sadašnjost kontrolira prošlost.

E. A. Blair (G. Orwell)

Gavril Haritonovič Popov (r. 1936.), autor knjige *Tri Staljinova rata*, poznati je ruski ekonomist, političar i reformator. Prvi je demokratski izabrani gradonačelnik Moskve (od 1990. do ostavke 1992.) te utemeljitelj Moskovskoga međunarodnog sveučilišta. U sovjetskom režimu bio je profesor i dekan ekonomskog fakulteta. Široj javnosti postao je poznat nakon što je objavio kritiku sovjetskoga ekonomskog sistema u časopisu *Nauka i žizn* (1987). Godine 1989. izabran je za zastupnika u Kongresu narodnih deputata, gdje je bio član frakcije Međuregionalni zastupnici (MDG) skupa s Jeljcinom, Afanasjevom i Saharovom. Iz KPSSSR istupio je 1990. godine. Poslije

raspada Sovjetskog saveza osnovao je Ruski pokret za demokratske reforme, ali na izborima ta stranka nije uspjela ući u Dumu. Popov je jedan od onih idealista i reformatora koji su u Rusiji, kao i u nekim drugim socijalističkim zemljama, prešli put od ideologije socijalističkog humanizma do ideologije liberalno-demokratskog humanizma. U uvjetima propasti države, režima i gospodarstva takvi pojedinci u političkoj borbi nisu imali šansi protiv nacionalističkih ideologija.

Knjiga Tri Staljinova rata na znanstveni i publicistički način govori o drugoj polovici razdoblja vladavine J. V. Staljina. U njoj Popov podvrgava kritici ideologizirana tumačenja Drugoga svjetskog rata koja su se održala i poslije raspada Sovjetskog saveza i propasti komunističkog režima. Naime, u Putinovoj Rusiji autor zamjećuje nekritičko i neargumentirano reafirmiranje Staljinove politike u Drugome svjetskom ratu, i to radi stvaranja nove ruske imperijalne ideologije. Usuprot takvim nastojanjima, Popov nudi svoje, velikim dijelom na izvorima zasnovano viđenje uloge Sovjetskog saveza i njegovog vođe u Drugom svjetskom ratu.

Popovljeva je knjiga jedno od mnogih djela koja poslije promjene političkog sustava nastoje revidirati službena tumačenja nacizma, fašizma i komunizma. Svoje istraživanje prešućenih i manje poznatih dijelova povijesti sovjetskog domovinskog rata autor provodi polazeći sa stajališta da se do istine može doći samo iznošenjem što većeg broja poznatih i relevantnih činjenica o nekom događaju. Ideologizirana slika rata iz povijesnih knjiga, romana i filmova, u kojoj je glavna uloga dodijeljena Staljinu, a čije bitne značajke opstaju i u Putinovom režimu i kolektivnoj svijesti, u Popovljevoj se studiji raščlanjuje i dekonstruira na tri razine. Rezultat je tih raščlambi pripovi-

jest o tri Staljinova rata. Prvi se vodio kao rat dvaju ideološki suprotstavljenih sistema, komunizma i fašizma, drugi je bio domovinski rat od bitke za Moskvu 1941. do 1944. godine i izbacivanja Nijemaca sa teritorija Sovjetskoga saveza, a treći je rat imperijalistički, vođen radi širenja (ideje i zbilje sovjetskog “realnog”) socijalizma. Kao studija koja preispituje i pobija neka službena tumačenja povijesti, Popovljeva knjiga pridružuje se sada već dugom nizu djela napisanih u jeku rasprava o komunizmu, fašizmu i Drugome svjetskom ratu u nekim zapadnoeuropskim i postsocijalističkim zemljama.

Prestankom hladnoga rata, u globalnom procesu preispitivanja prošlosti stvoren je prostor za idejni kaos koji daje zamaha relativiziranju i instrumentaliziranju povijesti. Raspadom SSSR-a promijenio se i historiografski obrazac koji se dotad zasnivao na podjeli europskog kontinenta i sukobu ideologija. Globalni sraz kapitalizma i socijalizma zamijenio je niz manjih napetosti: nacionalnih, vjerskih, regionalnih. Pritom se protagonisti novih sukoba oslanjaju na nove interpretacije prošlosti. Odbacuju se ranije službene verzije povijesti, rehabilitiraju se dotad prešućene strane i demonizirani akteri (o tome Popov piše povodom slučaja sovjetskoga generala Andreja Vlasova), oživljava se kult «korijena», mijenja se kultura sjećanja, a nova tumačenja prošlosti zadobivaju legitimnost. Slom europskog socijalizma (kao ideologije i režimâ) izazvao je duboke promjene u međunarodnim odnosima koji su gotovo pola stoljeća bili razmjerno stabilni, ali i promjene u misli o društvu, koja se dotad razvijala u uvjetima blokovske podjele svijeta te u shvaćanju njihova povijesnog značenja. Nije posrijedi samo promjena društveno-ekonomskog sistema, niti samo urušavanje ideologije ili epohalne svijesti; to je i preokret u shvaćanju biti vlasti-

tog bitka kod velikih društvenih grupa. Promjena epohalne svijesti razotkrila je imanentnu nestabilnost slike prošlosti i svega što je na njoj počivalo, od osobnih identiteta do stranačkih ideologija.

Preispitivanje prošlosti u Rusiji

Reinterpretaciju povijesti na istoku Europe pokrenuo je nagli rasap sedamdeset godina građenoga sovjetskog identiteta. Nekoć negativne odrednice (liberalni, konzervativni, kršćanski) sada su zadobile pozitivne konotacije, a dotad neupitno afirmativni atribut «komunistički» postao je pejorativan. Internacionalistički komunistički identitet zamijenjen je «demokratskim» i nacionalnim. Novi identitet konstruiran je u potpunoj opreci spram prošloga, a stvarni sadržaj bio mu je antikomunizam. Vizija demokratskog slobodnog tržišta i pojedinca gradila se na kritici komunističke planske privrede, kolektivizma i političkog monizma. Atributi/kategorije kao što su “kršćanski”, “socijalni”, “liberalno-demokratski” postali su nove odrednice političkog identiteta. Ono što su nekada bile komunistička partija i radnička klasa, u Rusiji su sada vojska i crkva, ustanove koje javnost ocjenjuje kao oslonac novoga nacionalnog mita. U tom su procesu Rusi bili jedina postkomunistička nacija koja nije mogla svaliti krivnju za socijalističku prošlost na neku drugu naciju, pa je optužen unutarnji javni neprijatelj.

Preustroj i prilagodba vodeće nacije u razdoblju poslije raspada imperija traumatičniji su i složeniji nego što je to u potlačenih naroda (Tako su Austrijanci imali slabiji etnički identitet od Mađara, Turci od ostalih naroda Osmanskoga carstva, Srbi od Hrvata, a Rusi od kavkaskih ili baltičkih naroda.) Opterećena imperijalnim pretenzijama, i ruska je nacija kasnila u stvaranju jakog etničkog

identiteta. Ruske nacionalne ustanove nisu promicale ruske nacionalne interese, nego su i one bile dio imperijalnog projekta. Ruski vođe, podjednako caristički i sovjetski, izvodili su svoju legitimnost iz mesijanskih univerzalističkih ideologija. Ni raspad Sovjetskog saveza nije pridonio jasnom profiliranju ruskog identiteta i stoga taj raspad nije bio pravi početak rađanja Rusije kao nacionalne države. Već više od desetljeća rusko traganje za postimperijalnim identitetom odvija se, među ostalim, kroz sukob različitih shvaćanja uloge Rusije u svjetskoj povijesti.

Proces preispitivanja prošlosti počeo je u Sovjetskom savezu još u vrijeme perestrojke. Jezgru integracije višenacionalnog SSSR-a činila je povijest KP SSSR i proleter-ska revolucija, a središnja figura bio je Lenjin, vođa revolucije i osnivač države. Po dolasku na vlast Gorbačov je svoje reforme ideološki opravdavao pozivajući se na neke Lenjinove odluke. Ponavljao je da je i Lenjin koristio riječ glasnost i da se perestrojka zasniva upravo na njegovim «besmrtnim idejama». Ali, partijski vrh koji je pokrenuo reforme nije mogao u potpunosti nadzirati i usmjeravati njihov tok, pa je tako s oslobađanjem medija 1987. godine započela i erozija Lenjinova kulta. Naime, proces dekonstrukcije sovjetskih kultova i mitova počeo je od manje nedodirljivih «svetaca» poput Brežnjeva, ali je završio uništenjem Lenjinova kulta, koji je bio središnji integracijski čimbenik višenacionalne zajednice. Taj je proces bio veoma brz. Nakon što je u studenom 1987. Gorbačov pozvao povjesničare i javnost da ponovno istražuju i ocjenjuju povijest, prvi je na udaru bio Brežnjev, zbog korupcije i neučinkovitosti, a njegova vladavina procijenjena je kao «era stagnacije». Već u siječnju 1988. ime mu je uklonjeno iz naziva mnogih mjesta, gradskih ulica i trgova. Kako je i planirano, kritika Brežnjeva privremeno je

ojačala autoritet Lenjina, pa su se javljali glasovi da je Brežnjev, jednako kao i Staljin, odstupio od Lenjinova izvornog socijalističkog učenja. U veljači 1988. rehabilitirani su Buharin i devetnaest starih boljševika stradalih u Staljinovim čistkama, a «Nova ekonomska politika» (NEP) proglašena je povijesnom prethodnicom perestrojke. Tokom 1988. i početkom 1989. u medijima se naveliko govorilo o Staljinovim zločinima. Napadi na Lenjina pak počinju tek poslije izlaska Solženjicinova romana Arhipelag Gulag u časopisu *Novi mir* 1989. Prvi put netko je Lenjina nekažnjeno proglasio Staljinovim «ocem». Objavljuju se dokumenti i njegovi proglassi iz građanskog rata koji pozivaju na odmazdu i likvidaciju narodnih neprijatelja. Rušenje Lenjinova kulta ubrzalo je proces slabljenja središnjeg autoriteta države i partije i najavilo secesiju republika. Erozijska Lenjinova karizma slabila je legitimnost partije i države, a samim tim i Gorbačova kao osobe sposobne da razriješi krizu. Kraj toga kulta bio je i početak dubokih promjena povijesne slike države i nacije. Spomenici i sjećanje na Lenjina rušili su se kao domine u razdoblju od 1991. do 1994. u kojemu se uvelike mijenja kulturni krajolik zemalja nekadašnjeg Sovjetskog saveza. Od tog je kulta na poslijetku ostao samo mauzolej i nostalgija starijih ljudi i komunista.

Za razliku od postojanog odnosa prema Lenjinu u doba socijalizma, Staljinova se uloga preispitivala i prevrednovala pri svakoj promjeni političke orijentacije u Sovjetskom savezu. Režimi Hruščova, Brežnjeva i Gorbačova nisu se jednako odnosili prema Staljinu, a povijesno sjećanje trebalo je još više revidirati u Jeljcinovom i Putinovom režimu. Još od perestrojke rasprave o Staljinu bile su središnje pitanje državno-partijskog identiteta. Od odgovora na pitanje je li staljinizam zastranjenje ili

sama bit Oktobarske revolucije ovisio je uspjeh «čišćenja i obnove» komunizma. Istodobno, preispitivala se i Staljinova uloga u Drugome svjetskom ratu. Radikalno preispitivanje te uloge pokrenula je knjiga Ledolomac koju je 1989. godine u Velikoj Britaniji i SAD-u objavio sovjetski emigrant i bivši časnik Crvene armije Viktor Suvorov. U tim zemljama knjiga je prošla gotovo nezapaženo, dok se u Njemačkoj našla u središtu žive rasprave o Drugom svjetskom ratu. Suvorov je pokušao pokazati da Staljin nije želio mir, nego da je kupovao vrijeme potrebno za pripremu napada na Njemačku, gledajući u Hitleru ledolomca koji mu krči put na Zapad. Pakt Molotov-Ribentroph nije dakle bio obrambeni sporazum, nego dio razvijenoga plana za osvajanje Europe. Te su tvrdnje prihvatili neki njemački revizionistički povjesničari jer su davale vjerodostojnost Hitlerovoj argumentaciji o preventivnom ratu. Žestoku polemiku u koju su se uključili mnogi njemački, izraelski i ruski povjesničari nisu potaknule Suvorovljeve vojnostrategijske, nego političke spekulacije. U prvi je plan izbio Staljinov politički plan prodora na Zapad. Suvorovljev hipotetički scenarij sovjetske okupacije Europe i Staljinovog terora probudio je stare antikomunističke stereotipe, minimalizirajući stvarnu opasnost koja je prijetila od fašističkog imperijalizma. Takva revizionistička «velika otkrića» često su vrlo pojednostavljena kako bi se ideje lakše širile, osobito ako su vješto spojena s tezom o imanentno agresivnom i ekspanzionističkom komunizmu. Prema Suvorovu, Staljin je u srpnju planirao prodor Crvene armije u Njemačku i Francusku, a zatim prema Italiji i Španjolskoj. Svuda bi se proširio teror NKVD-a, praćen podizanjem logora i zatvaranjem milijuna ljudi, a zapadnom Europom zavlada bi kriminalci i Židovi. Bio je to scenarij noćne more što ju je Suvo-

rov oživio prikazujući tobože planiranu operaciju «Oluja» koja je trebala početi 6. srpnja 1941. silovitim napadom Crvene armije na Njemačku i ostatak Europe. Revizionistički povjesničari jedva su dočekali da ponove staru tezu kako je Hitler preventivnim udarom dva tjedna prije sovjetskog napada spriječio Staljina da bolješevizira svijet. (Spomenimo da se takve teze mogu naći i na stranica knjige “Neprijateljska bliskost” u kojoj je objavljena prepiska dvojice uglednih povjesničara, Noltea i Fureta.) Suvorovljeva je knjiga doživjela 87 izdanja na osamnaest jezika, a u ruskom se prijevodu pojavila 1992. Ruski povjesničari, kao i izraelski povjesničar Gorodetsky, na temelju dokumenata opovrgnuli su Suvorovljeve senzacionalističke tvrdnje i ukazali na defenzivni karakter ruskih vojnih planova. U Rusiji je Suvorovljeva knjiga potaknula bjelogardejski revizionizam koji je sovjetsku vanjsku politiku demonizirao kao politiku usmjerenu na nasilno širenje svjetske revolucije.

Polazeći od nekih Suvorovljevih tumačenja uloge Sovjetskoga saveza u Drugome svjetskom ratu, Popov nastoji pokrenuti širu raspravu o prešućenim ili zaboravljenim činjenicama toga važnog razdoblja suvremene svjetske povijesti. Njegova knjiga pokazuje svu složenost staljinske epohe, epohe koja je istodobno bila i herojska i zločinačka, i oslobodilačka i porobljivačka, i altruistička i pljačkaška, u kojoj su ljudi ginuli za ideale i u kojoj su idealni bili pokriće za osobno bogaćenje i pljačku. No, njegova su tumačenja ratnih zbivanja i Staljinove uloge u njima katkad doista kontroverzna i profesionalne će povjesničare zasigurno izazvati na kritički odgovor. Primjerice, reklo bi se da premalo pozornosti poklanja širem povijesnom kontekstu Drugoga svjetskog rata, precjenjuje pomoć saveznika umanjujući sovjetski doprinos pobje-

di nad fašizmom, te odveć naglašava Staljinove ideološke ciljeve, minimalizirajući državne razloge njegovih političkih i vojnih poteza.

Hrvatskim čitateljima, koji i sami svjedoče katkad ostrašćenim reinterpetacijama Drugoga svjetskog rata, knjiga Gavriela Popova može biti poticaj za promišljanje i preispitivanje vlastita odnosa prema prošlosti, jer u središtu je toga procesa ideološka borba za ovladavanje poviješću, za njeno zaposjedanje i prisvajanje, a time i za određivanje smjerova budućega društvenog razvitka zemlje. Popov drži da je ključna sastavnica ruskoga kulturnog prilagođavanja standardima zapadnoga liberalizma obnova nacionalnog identiteta, a toga ne može biti bez minimalne suglasnosti oko ključnih povijesnih zbivanja i osoba.

dr. sc. Aleksandar Vukić